

Көпшилик жаслар үлкемиздің табиғий ресурстары хэм пайдалы қазылма байлықтарының өндирис мұғдары хакқында мағлыұматларды билиўи менен шекленип өзлери жасап атырған табиғий комплекслерге адам искерлигиниң тәсири хэм үлкемиздеги тәбиятты қорғаў жумысларының нелерден ибарат экенлиги хакқында кең түсиниклерге итибар бермейди. Усы мақсетте тәбият хэм жәмиет катнасықларын үйрениў менен бирге оған тәсир этетуғын инсан факторларын тереңирек үйрениўди талап этеди.

Көпшилик адамлар қоршаған орталықты қорғаўи машқалалары оларға байланыслы емес деп қабыл этеди. Хаўа суў хэм топырақларды, завод кәрханалар патаслайды, хайўанлар хэм қусларды броконерлер, жоқ кылады деп инсанлардың бул хәрекетлерге хеш қандай катнасы жоқ деп түсинеди. Бирақ, бул тийкарында ондай емес. Хәр биримиз хәр күни қоршаған орталық пенен катнаста зыянлы ямаса пайдалы хәрекетлер кыламыз. Мысалы: үйимизден шыққан турмыслық шығындыларды, азық-аўқат қалдықларын өз тасланды орынларына апармаў, ямаса оны жағыў, хаўаны патаслаў, жеңил автомобиллердиң орнына жәмиетлик транспортлардан пайдаланыў мәселелериниң тәбиятқа кәўипсиз болатуғынын хәр күни өзлеримиз жетерли итибар қаратсақ бул ислеримиз қоршаған орталықты қорғаўға үлкен үлес қосқан боламыз.

Жасларға бүгинги күнги реал машқалалы жағдайлардың шешимине олардың ойлаў искерликлерин

бағдарлап бул машқалаларды шешиўди хәр бириниң катнасыўи зәрүр экенлигине толық исенимин оятыўи мыз керек. Хәзирги экологиялық билимлендириўдиң мақсети оқыўшылардың дуняға көзқарасын кеңейтиў хэм раўажландырыў менен бирге жер бетиндеги жасаўшы хәр бир халықлардың тәбият пенен катнасы хакқында еркин ойлап, баха бере алатуғын экологиялық мәдениятлы, саўатлы, руухый мәдениятлы инсанларды тәрбиялап шығарыўдан ибарат.

Қоршаған орталыққа байланыслы жуўапкершиликти хэм нәтийжели жумысларды алып барыўда егер бизлер қоршаған орталықтың хәзирги жағдайы хакқында исенимли мағлыұматларды, ең әхмийетли экологиялық факторлардың өз ара тәсири хакқында тийкарлы билимлерди топласақ, инсанлар тәрәпинен тәбиятқа жеткизилген зыянларды кемейтиўге хэм алдын алыўға жаңаша усулларын ислеп шығыўға мүмкиншилик жаратады.

Жаслардың экологиялық мәдениятлылығын қәлип-лестирейи бундай жуўапкерли ұазыйпаларды кең жәмиетшилик пенен бирге табыслы шешсек ғана мамлекетлик талим стандартларына сай бизиң келешегимизди белгилейтуғын географиялық саўатлы, экологиялық мәдениятлы, жеке пазыйлетлерге ийе келешек әўладларды тәрбиялап шығарыў менен Республикамызда жүз берип атырған экологиялық дағдарысты турластырыўға ылайықлы үлес қосқан боламыз.

Әдебиятлар

1. Мирзиёев Ш.М. 2017 жылы 19-сентябрьде БМШ ниң 72-сессиясы мәжлисинде сөзге шығыўи.
2. Бушуев М. «Климат к 2070 году: жара грозит миллиардам». –Москва: 2020.
3. Официальный сайт ВОЗ. <https://www.who.int>. «Изменение климата и здоровье» 18.11.2019.
4. Алибеков Л.А, Нишанов С.А. Табиати мухофаза килиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш. –Тошкент: 1983.
5. Четвертая конференция министров "Окружающая среда для Европы". Государства Центральной Азии: Оценка окружающей среды, Дания, Орхус, июнь, 1998.

РЕЗЮМЕ. Орол денгизи қуриши нәтижасида Қорақалпоғистон Республикаси худудида экологик инкирознинг мураккаб-лашуви бу ердаги табиий мухитнинг ўзгаришига асосан халқ хўжалигининг барча тармоқларига салбий тасирини кўрсатмоқда. Мақолада экологик инкирознинг табиий мухитга тасири ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг аҳамияти кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ. С высыханием Аральского моря ухудшения экологического кризиса в регионе отрицательно влияет на изменения природной среды и во всех отраслях народного хозяйства Республики Каракалпакстан. В статье рассматривается оценка последствия экологического кризиса природных среды, основная роль и важности рационального использовании природных ресурсов Каракалпакстана.

SUMMARY. The consequence of drying the Aral Sea is negatively influencing to the deterioration of the ecological crisis upon changing natural ambiances and especially to all branches of public facilities in the Republic of Karakalpakstan. In the article mentioned the importance of using rationally natural sources and the affects of ecological crisis to the surrounding.

QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASIN EKONOMIKALIQ RAYONLASTIRIWDIŇ GEOGRAFIYALIQ TIYKARLARI

K.K.Uzakbaev – assistant oqitwshi

Ўјинияз атиндағи Нокис мамлекетлик педагогикалиқ институт

Tayanch soʻzlar: geografik oʻrin, aholi, iqtisodiy tuman, qishloq xoʻjaligi, sanoat, xizmat koʻrsatish, ixtisoslashuv, shimoli-sharqiy iqtisodiy tuman, Shimoli-gʻarbiy iqtisodiy tuman, Markaziy iqtisodiy tuman, janubiy iqtisodiy tuman.

Ключевые слова: географическое место, население, экономический район, сельское хозяйство, промышленность, сфера услуг, специализация, Северо-восточный экономической район, Северо-западный экономической район, Центральный экономической район, Южный экономической район.

Key words: geographical location, economic region, agriculture, industry, service sector, specialization, Northeast economic region, Northwestern economic region, Central economic region, Southern economic region.

Kirisiw. Aymaqlıq miynet bólistiriliwi hám onıń тураqlı «joldası» bolğan qánigelesiw nátiyjesinde ekonomikalıq rayonlar qalıplesedi [2:40].

Búgingi kúnde **ekonomikalıq rayonlastırıw** júdá quramalı bolıp, ol aymaqtı shólkemlestiriwdi sistemalas-tıradı, aymaq turǵınlarınıń jasaw jaǵdayın jaqsılawǵa hám ekonomikalıq rawajlanıwına járdem beredi. Ekonomikalıq rayonlar ushın respublika kóleminde qánigelesiw tán bolıp, ónim almasıw keń kóleimde ámelge asadı. Bunday rayonlar-dıń bir neshe qánigelesken tarmaqları bolıwı da múmkin.

Ekonomikalıq rayon: a) geografialıq ornı ózine tán; b) mámleket kóleminde qánigelesken; c) kompleksli xojalıq qalıplesken; d) tábiyiy baylıqlar jáne jumısshı kúshi menen támiyinleniwi basqa rayonlardan parıq qılatuǵın aymaqlar.

Ekonomikanıń rawajlanıwı menen tarmaqlar aralıq kompleksler qurawlasıp baradı. Nátiyjede aymaqlıq

baylanıslar da jetilisp, ekonomikalıq rayonlar qayta dúzilıwi múmkin.

Materiallar hám metodlar. Qaraqalpaqstan Respublikasın ekonomikalıq rayonlastırıw Ózbekstan Respublikası Statistika komiteti Qaraqalpaqstan Respublikası basqarması maǵlıwmatları tiykarında alıp barıldı.

Qaraqalpaqstan Respublikasın ekonomikalıq rayonlas-tırıw tómendegi metodlar járdeminde ámelge asırıldı:

1. Ekonomikalıq princip: ekonomikalıq rayon rawajlanıwınıń tiykarǵı háreketlendiriwshi kúshi social baǵdarlangan materiallıq islep shıǵarıw.

2. Social-ekonomikalıq komplekslilik: barlıq aymaqlıq elementler hám quramlıq bólimlerdiń óz ara baylanıslılıǵı.

3. Ajratılğan aymaqlardıń konkret aymaqlıq bóliniwi tiykarında awıl xojalıǵı, sanoat, xizmet kórsetiwi tarawlarınıń rawajlanıwına qolaylı shárayat jaratılıwı.

4. Ekonomikalıq rayonlardıń hár biriniń ózine tán rawajlanıw perspektivalarınıń bolıwı.

5. Ekonomikalıq rayonnıń belgili oraylarga – social-ekonomikalıq uzeller hám yadrolarga iye bolıwı, islep shıǵarıw hám social infrastrukturanı esapqa alıw.

6. Xalıqtıń milliy ózgeshelikleri, salt-dásturi, mádeniyatı hám basqalardı esapqa alǵan jaǵdayda adamlardıń aymaqlıq toparların rawajlandırıw.

Ádebiyatlar sholıwı. Qaraqalpaqstandı ekonomikalıq rayonlastırıw máseleleri menen, ótken ásirdeń 60-70-jıllarınan baslap belgili ilimpazlar Z.M.Akramov, T.Tadjimov, E.Umarov, A.S.Soliev hám basqalar shuǵıllanǵan. Respublikamızda túrli dáwirlerde ekonomikalıq rayonlar túrlishe muǵdarda ajratılǵan hám dáslep bul másele tikkeley awıl-xojalıq tárepten rayonlastırıw menen baylanıslı jaǵdayda alıp barılǵan.

Belgili geograf ilimpaz A.S.Soliev Qaraqalpaqstandı tómendegi ekonomikalıq rayonlarga (aymaqlıq islep shıǵarıw komplekslerine) ajratadı:

1. Batis ekonomikalıq rayonu (Qońırat hám Shomanay rayonları)

2. Shıǵıs ekonomikalıq rayonu (Qaraózek, Shımbay, Taxtakópir)

3. Oraylıq ekonomikalıq rayonu (Nókis qalası, Nókis, Kegeyli, Qanlıkól, Xojeli rayonları)

4. Arqa ekonomikalıq rayonu (Moynaq rayonu)

5. Qubla ekonomikalıq rayonu (Ámiwdárya, Beruniy, Tórtkúl, Ellikqala) [3:317].

Qaraqalpaqstanlı belgili geograf ilimpaz E.Umarov Qaraqalpaqstan aymaǵın ekonomikalıq geografialıq rayonlastırıwda tómendegi 4 rayondı ajratıp kórsetedi. Bular:

1. Aral ekonomikalıq rayonu – Moynaq rayonu;

2. Arqa ekonomikalıq rayonu – Qońırat, Shımbay, Qaraózek, Taxtakópir rayonları;

3. Oraylıq ekonomikalıq rayonu – Shomanay, Qanlıkól, Xojeli, Nókis, Kegeyli rayonları hám Nókis qalası;

4. Qubla ekonomikalıq rayonu – Ámiwdárya, Beruniy, Ellikqala, Tórtkúl [4:59].

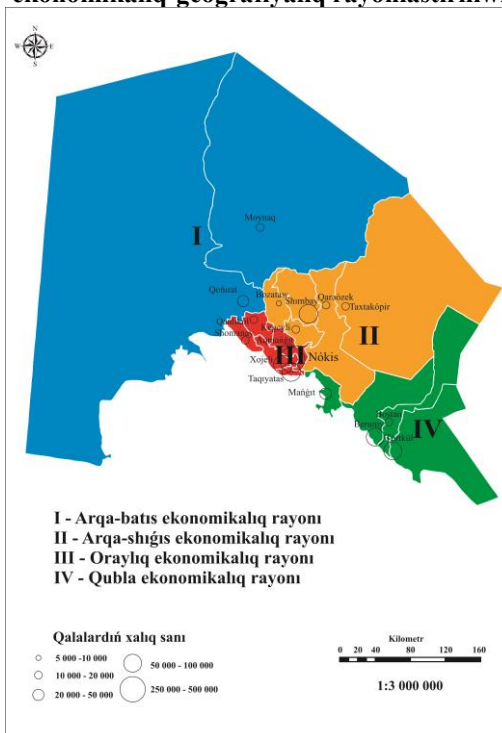
Qaraqalpaqstandı ekonomikalıq rayonlarga ajratıw máselesinde A.Soliev hám E.Umarovtıń rayonlastırıw máselelerinde pikirleri búgingi kún ushın aktualıǵın joytqan. Misalı, A.Soliev rayonlastırıwında Arqa, E.Umarov rayonlastırıwında Aral dep Moynaq rayonu óz aldına ekonomikalıq rayon sıpatında ajratıp kórsetilgen. Negizinde bolsa, Moynaq administrativlik rayon, yaǵniy ekonomikalıq rayonlastırıwdıń ekinshi basqışında turıwshı aymaqlıq birlik bolıp, óz aldına ekonomikalıq rayon sıpatında basqa ekonomikalıq rayonlardan xalıq sanınıń azlıǵı, ekonomikasınıń tómén rawajlanǵanlıǵı menen ajralıp turadı.

Qaraqalpaqstandı ekonomikalıq rayonlastırıwda hár bir ekonomikalıq rayonnıń awıl xojalıǵı, sanaatı, xızmet kórsetiw tarawlarınń basqa ekonomikalıq rayonlardan júdá úlken muǵdarda parıq etpewine, hár bir ekonomikalıq rayonnıń qanıgelesken tarawǵa iye bolıwına itibar beriw kerek. Sebebi, respublikamızdın regional siyasatı kóbirek usı kólemde ámelge asırılmaqta. Eger eki yamasa onnan da kóbirek rayondı bir ekonomikalıq rayonǵa birlestirsek, bunda bir ekonomikalıq rayondaǵı kemshilikler anaǵurlım kemeyip, rayonlardıń qanıgelesken tarawlar boyınsha ele de rawajlanıwına imkaniyat jaratadı.

Nátiyjeler hám diskussiya. Biz Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵın tómendegi 4 ekonomikalıq rayonǵa bóliwdi usınamız (1-súwret).

1. Arqa-shıǵıs ekonomikalıq rayonu;
2. Arqa-batis ekonomikalıq rayonu;
3. Oraylıq ekonomikalıq rayonu;
4. Qubla ekonomikalıq rayonu.

1-súwret. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń ekonomikalıq-geografialıq rayonlastırılıwı

Bul ekonomikalıq rayonlar 2 hám onnan artıq administrativlik birliklerden (rayonlar hám Nókis qalası) ibarat. Misalı, Arqa-shıǵıs ekonomikalıq rayonu Bozataw, Qaraózek, Kegeyli, Taxtakópir, Shımbay rayonlarınan, Arqa-batis ekonomikalıq rayonu Qońırat hám Moynaq rayonlarınan, Oraylıq ekonomikalıq rayonu Nókis qalası, Qanlıkól, Nókis, Taqıyatas, Xojeli, Shomanay rayonlarınan, Qubla ekonomikalıq rayonu Ámiwdárya, Beruniy, Ellikqala, Tórtkúl rayonlarınan quralǵan. Bul ekonomikalıq rayonlar sheńberinde arqa-shıǵıs hám arqa-batis rayonlardıń ekonomikalıq hám demografiyalıq potentsialı birqansha tómén, Oraylıq hám Qubla rayonlar bolsa salıstırmalı jaqsı rawajlanǵan.

Arqa-shıǵıs ekonomikalıq rayonu respublika aymaǵınıń 19,2 % maydanın iyeleydi. Xalıq 302,1 mıń bolıp, bul respublika xalıqınıń 15,7 % in quraydı. Rayon xalıqınıń tiykarǵı bólegi Ámiwdárya deltasındaǵı suwǵarmalı diyqanshılıq aymaqlarında, sharwalar Taxtakópir hám Qaraózek rayonlarınń Qızılqum shóli aymaqlarında jasaydı. Rayon xalıqı tıǵız jaylaspaǵan bolıp, xalıqınıń 126,2 mıńı qalalıq orınlarda jasaydı. Rayonnıń urbanizaciya dárejesi 41,8 % ti quraydı.

Rayonǵa respublika sanaatınıń 7,2 % i, awıl xojalıǵınıń 20,8 % i, xızmetler tarawlarınń 7,8 % i tuwrı keledi.

Ekonomikalıq rayon – gálleshilik, qala átirapı palız eginlerin egiwge, sýt-gósh sharwashılıǵı, paxtashılıqqa qanıgelesken. Rayon aymaǵında jerlerdiń meliorativlik jaǵdayınıń Oraylıq hám Qubla ekonomikalıq rayonlarga qaraǵanda tómén ekenligi nátiyjesinde, diyqanshılıqtan ónim alıw bir qansha tómén esaplanadı.

Búgingi kúnde ekonomikalıq rayon aymaǵında jaylasqan rayonlardıń awıl xojalıǵınan alatuǵın ulıwma óniminiń quramında sharwashılıq birinshi orında turadı.

Arqa-batis ekonomikalıq rayonu Qońırat hám Moynaq rayonların óz ishine aladı. Rayon Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵınıń 67,2 % maydanın iyeleydi. Arqa-batis ekonomikalıq rayonnıń ózine tán ózgeshelilerinen biri aymaqtıń úlkenligi hám de xalıq tıǵızlıǵınıń kem ekenliginde. Ekonomikalıq rayon xalıqı 163,9 mıń adam bolıp, Qaraqalpaqstan xalıqınıń 8,5 % in quraydı. Bul kórsetkish boyınsha rayon respublikadaǵı eń sońǵı orında turadı. Rayon xalıqınıń tiykarǵı bólegi Ámiwdáryanıń deltasındaǵı suwǵarmalı diyqanshılıq aymaqlarında jasaydı.

Ekonomikalıq rayon xalqınıń 97,1 mıń qalalarda, 66,8 mıń awıllıq orınlarda jasaydı. Rayonnıń urbanizaciya dárejesi 59,2 % ti quraydı.

Arqa-batıs ekonomikalıq rayonınıń úlesine Qaraqalpaqstannıń sanaatınıń 5,6 % i, awıl xojalıǵı ónimleriniń 6,9 % i hám xızmetler tarawlarınıń 13,8 i tuwrı keledi.

Ekonomikalıq rayon – janılıǵı hám ximiya sanaatları, jaylaw sharwashılıǵı hám gósh sharwashılıǵına qánigelesken. Rayon Qaraqalpaqstannıń barlıq tábiyiy gaz hám neft ónimlerin beredi.

Oraylıq ekonomikalıq rayonu Nókis qalası, Qanlıkól, Nókis, Taqıyatas, Xojeli, Shomanay rayonların óz quramına birlestiredi. Aymaǵı Qaraqalpaqstan Respublikasınıń 2,9 % in quraydı.

Oraylıq ekonomikalıq rayonnıń ózine tán ózgeshelilerinen biri aymaqtıń basqa ekonomikalıq rayonlarǵa salıstırǵanda kishi bolıwına qaramastan, xalıq sanınıń kóp ekenligi hám tıǵız jaylasqanlıǵı esaplanadı. Ekonomikalıq rayon xalıqı 682,4 mıń adam bolıp, respublika xalqınıń 35,5 % i usı rayonda jasaydı. Bul kórsetkish boyınsha rayon republikada Qubla ekonomikalıq rayonnan keyingi ekinshi orında turadı.

Ekonomikalıq rayon xalqınıń 495,1 mıń qalalarda, 187,3 mıń awıllıq orınlarda jasaydı. Rayonnıń urbanizaciya dárejesi 72,6 % ti quraydı.

Rayon respublikada óndirilgen sanaat ónimleriniń 75,6 %, awıl xojalıǵı ónimleriniń 18,6 %, xızmetler tarawınıń 54,3 % i usı rayonnıń úlesine tuwrı keledi. Bul Qaraqalpaqstandaǵı salıstırmalı eń jaqsı rawajlangan ekonomikalıq rayon bolıp tabıladı. Regionnıń tiykarın Nókis – Xojeli – Taqıyatas sanaat túyini hám usı attaǵı aglomeraciya quraydı.

Bul ekonomikalıq rayonda azıq-awqat, toqımashılıq, elektr energetika sanaatı, salı jetistiriw, qala átirapı awıl xojalıǵı jaqsı rawajlangan.

Qubla ekonomikalıq rayonu óz quramına Ámiwdárya, Beruniy, Tórtkúl hám Ellikqala rayonların aladı. Aymaǵı Qaraqalpaqstan Respublikasınıń 10,7 % in quraydı. Qubla ekonomikalıq rayonınıń ózine tán ózgesheliklerinen biri aymaqtıń basqa ekonomikalıq rayonlarǵa salıstırǵanda

qublada hám xalıq sanınıń basqa ekonomikalıq rayonlarǵa qaraǵanda kóp ekenliginde. Ekonomikalıq rayon xalıqı 775,6 mıń adam bolıp, respublika xalqınıń 40,3 % i usı rayonda jasaydı. Bul kórsetkish boyınsha rayon republikada birinshi orında turadı.

Ekonomikalıq rayon xalqınıń 223,9 mıń qalalarda, 551,7 mıń awıllıq orınlarda jasaydı. Rayonnıń urbanizaciya dárejesi 28,9 % ti quraydı. Urbanizaciya kórsetkishi boyınsha basqa rayonlardıń aqırında turadı.

Rayon Qaraqalpaqstanda óndiriletuǵın awıl xojalıǵı ónimleriniń 55,0 % in, sanaat ónimleriniń shama menen 27,5 % in, hámde xızmetler tarawınıń 24,1 % in támiynleydi. Bul jerde agrosanaat kompleksi, atap aytqanda, paxta hám salı jetistiriw, awıl xojalıǵı ónimlerin qayta islew sanaatı qalıplesken.

Juwmaqlaw. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń ekonomikalıq rayonlastırıw hám hár bir ekonomikalıq rayonnıń qánigelesken tarawın konkretlestiriw miynet ónimdarlıǵınıń artıwına, aymaqlardıń social-ekonomikalıq rawajlanıwınıń jedellesiwine, mámleket byudjetinen ajratılǵan artıqsha qarjılardıń tejeliwine óziniń unamalı tásirin kórsetiwi sózsiz. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2022-jıl 30-dekabrdegi “Respublika aymaqların kategoriyalarǵa bóliw hám isbilermenlikti qollap-quwatlawdıń differenciallastırılǵan sistemasın engiziw is-ilájlari” pármanı [1] boyınsha Qaraqalpaqstan Respublikasınıń 17 administrativlik aymaǵın 2–5-kategoriyalarǵa kirgizildi. Bunda 2-kategoriyaǵa – Nókis qalası hám Qońırat rayonu, 3-kategoriyaǵa Beruniy, Qaraózek, Taqıyatas, Tórtkúl, Xojeli, Ellikqala, 4-kategoriyaǵa Ámiwdárya hám Nókis, 5-kategoriyaǵa Bozataw, Kegeyli, Qanlıkól, Moynaq, Taxtakópir, Shomanay rayonları tiyisli. Bul dizimge qarasaq, biz ajratqan 4 ekonomikalıq rayonnıń oraylıq yadroları bolǵan Nókis hám Qońırat 2-kategoriyaǵa, Xojeli, Shımbay, Beruniy hám Tórtkúl rayonları 3-kategoriyaǵa kiritilgenin kóriwimiz múmkin. Bul kategoriyalar boyınsha administrativlik aymaqlarǵa hám olardıń xalqına berilip atırǵan jeńillikler aymaqlardıń rawajlanıwına hám xalqınıń turmıs keshiriwiniń jaqsılanıwına óziniń unamalı tásirin tiygiziwi sózsiz.

Ádebiyatlar

1. “Respublika hududlarını toifalarga ajratish va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlashning tabaqalashtirilgan tizimini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni.
2. Soliev A. Iqtisodiy geografiya: nazariya, metodika va amaliyot. -T.: 2013, 184- b.
3. Soliev A. O‘zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi. -T.: 2014, 387-b.
4. Umarov E. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń ekonomikalıq hám sociallıq geografiyası. -N.: 2015, 112-b.
5. qrstat.uz

РЕЗЮМЕ. Bu maqolada Qaraqalpog‘iston Respublikasını iqtisodiy rayonlashtirishni geografik jihatdan tadqiq qilingan. Har bir iqtisodiy geografik tumanning ixtisoslashuv tarmoqlariga umumiy ta‘rif berilgan. Qaraqalpog‘iston Respublikasınıń iqtisodiy-geografik xarita ishlab chiqilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье географически исследовано экономическое районирование Республики Каракалпакстан. Дается общая характеристика отраслей специализации каждого экономико-географического района. Разработана экономико-географическая карта Республики Каракалпакстан.

SUMMARY. Economic zoning of the Republic of Karakalpakstan is studied geographically in this article. A general description of the branches of specialization of each economic geographical region is given. An economic-geographical map of the Republic of Karakalpakstan has been developed.